

НАБЛЮДЕНИЯ ЗА МОНЕТНАТА ЦИРКУЛАЦИЯ ПО ЧЕРНОМОРСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ НА ЮЖНА ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIII – НАЧАЛОТО НА XIV В.

Игор Лазаренко

OBSERVATIONS ON THE COIN CIRCULATION ALONG THE BLACK SEA COAST OF SOUTHERN DOBRUDJA IN THE PERIOD OF 13th – EARLY 14th CENTURY

Igor Lazarenko

Abstract: *The article describes the coins of the period 13th – early 14th century found during archaeological excavations in cities along the coast between Varna Lake and Cape Kaliakra. Of these, Kastritsi and Kaliakra are the sites best studied so far. Their coinage complexes are examined in chronological and quantitative terms in comparison with the coinage complexes of the towns of Ovech, Shumen, Preslav and Tarnovo.*

In the southern part of the area examined, where Kastritsi is located, there are specimens of almost all kinds of coins (in terms of issuers, denominations and metal) used in Northeastern Bulgaria in the 13th century. However, they are either single specimens or dozens of times less than the same from the inland areas. Their insignificant number is particularly well-marked in the north, where there are only a few coins from the 13th century at Kaliakra.

What caused this? With well-developed monetary public and interpersonal relations in Bulgaria in the 13th century, the explanation could only be that the coastal towns were uninhabited. There were probably a number of reasons for this, and two of them are known – the destruction of Varna by Tsar Kaloyan (1197 – 1207) in 1201 and the frequent movement of Tartar armies in the area in the second half of the 13th century.

From the beginning of the 14th century, there was a significant increase in the quantity of coins. Coins of Tsar Theodore Svetoslav Terter (1300 – 1321) are common finds at Kastritsi. During this tsar's rule, the Bulgarian state stretched across the Black Sea coast to the north of the Balkan Mountains and the previously abandoned cities became its major centres of commerce. Most likely, the majority of the discussed coins of the 13th century were brought and used at that time. Therefore, viewing them as evidence of long-lasting settling of that part of the coast in the 13th century should be reconsidered.

According to the archaeological and, most of all, the numismatic material, there are two periods in the history of the northern Bulgarian cities on the Black Sea coast between the end of the 10th century and the end of the 14th century. The first period coincides with the Byzantine rule. The second one covers the time from the dropping of Bulgaria's vassalage to the Golden Horde soon after 1300 until the liquidation of the Bulgarian state in Dobrudja at the end of the 14th century.

At least for the time being, it seems that the century after the capture of Varna by Kaloyan in 1201 until the reign of Theodore Svetoslav Terter in 1300 was not a dark, but a dead age for the cities along the sea coast of Karvuna region.

Keywords: Black Sea coast, Medieval Bulgaria, coins, Dobrudja, Kaliakra, Kastritsi.

Разпространението на монетите в границите на средновековна България има регионални особености. Те най-често са в количеството екземпляри от отделни емисии спрямо други райони на държавата и са показателни за политически и икономически процеси, които са протичали през XIII–XIV в. на нейната територия. В това отношение морското крайбрежие на север от Стара планина, особено между Варна и Калиакра, с прилежащата им на около 20 км вътрешност на Добруджа може да се обособи като отделна област. В нея са разположени известните от писмените извори основни градски центрове на Второто българско царство и на Добруджанското деспотство – Варна, Кастрици, укрепеният град над с. Кранево (Кранея/ Герания?), селището на Джани баир в Балчик, енигматичната Карвуна (област или все още нелокализиран точно град?), укрепеният град на нос Чиракман и Калиакра (Кузев, Гюзелев 1981, 246–315; Гюзелев 1995; Гюзелев 2004, 300–315; Атанасов 2009, 20–26, 231–245; Плетньов 2008, 9–54; Плетньов 2012, 192–258; Сотиров 1993, 169–187; Сотиров 1997, 105–136; Божилов 1990, 6–24; Плетньов 2018, 21–32; Мирчев, Тончева, Димитров 1962, 21–109; Василев 1980, 305–307; Фърков 1982, 53–55; Джингов, Балканска, Йосифова 1990; Петрунова 2008, 126–139; Петрунова 2014б). Във всички тях са правени разкопки, но по различни причини най-перспективни за археологическо проучване са Кастрици и Калиакра. Те се оказват и градовете с най-големи монетни комплекси.

Укрепеният град Кастрици се е намирал на нос св. Яни в северния край на Варненския залив (Кузев 1981а, 286–292; Плетньов 2006, 451–464; Плетньов 2007, 81–96; Плетньов 2009, 31–38; Плетньов, Стефанова, Вълчев 2007, 112–125). Понастоящем попада в парка на резиденция Евксиноград. За разлика от повечето средновековни черноморски градове, Кастрици е бил напуснат от жителите си между 1403 и 4011 г. и никога повече не е населяван (Плетньов, Стефанова, Вълчев 2008, 112–125)¹. В ново време оттам е изнасян дялан камък за строежи в близкото с. Кестрич (кв. Винаца на гр. Варна) и е унищожена част от крепостната стена при построяването на изкуствен вълнолом пред носа, но тези дейности почти не са засегнали културните пластове. Мястото е пощадено и от характерните за северното

¹ Заключениеето се основава на намерените там най-късни византийски и турски монети. Те са на император Мануил II Палеолог (1391–1425) и на османския емир Сюлейман Челеби (1402–1411). Приемам, че изоставянето на Кастрици е станало през управлението на Сюлейман, защото до момента там е намерена само една по-късна османска монета от XV–XVII в.

българско Черноморие активни свлачищни процеси, оказали се пагубни за крепостта, която някога е била на нос Галата (**Кузев 1981б**, 312; **Плетньов 2006**, 453, бел. 10), южно от Варна. Тези обстоятелства, заедно с постоянната охрана на княжеската, впоследствие царска и правителствена резиденция, превръщат Кастрици в един от малкото археологически обекти, които не са били компрометирани от по-късно строителство, природни катаклизми или иманярски интервенции.

В Кастрици разкопки се провеждат системно от 2004 г. Разкрити са част от вътрешното лице на крепостната стена, жилищни и стопански сгради и две малки църкви (**Плетньов и др. 2005**, 203–206; **Плетньов и др. 2006**, 363–365; **Плетньов и др. 2007**, 563–567; **Плетньов и др. 2009**, 657–661; **Плетньов и др. 2010**, 532–535; **Плетньов и др. 2011**, 471–474; **Плетньов и др. 2012**, 457–460; **Плетньов и др. 2013**, 419–421; **Плетньов и др. 2014**, 539–541; **Плетньов и др. 2015**, 678–681; **Плетньов и др. 2016**, 725–727; **Плетньов и др. 2017**, 594–597; **Плетньов и др. 2018**, 524–527). През всички археологически сезони изкопните работи са извършвани ръчно и винаги са съпроводени с използване на детектори за метал. Пръстта е проверявана, както преди да бъде изкопана, така и след като е изхвърлена на рампите. Последното обстоятелство гарантира над 90% събираемост на металните артефакти. Сред обичайните находки са монети от различни епохи. От намерените над 3000 екземпляра, повече от 2000 са от времето на Второто българско царство и първото десетилетие след завладяването му от османците. Техният голям брой е добра основа за коректно възстановяване на монетната циркулация в района на средновековна Варна. За самата средновековна Варна това не е възможно, понеже е унищожена безвъзвратно от поредица разрушавания, последвани от застроявания, особено активни през XIX и XX в.

Намерените в Кастрици монети от XIII–XV в. са разнообразни. Наред с български издания, се откриват значителни количества византийски, епирски, татарски, влашки и ранни османски монети. Освен тях, има още и сръбски, венециански, молдовски, мамелюшки и други, както и много монетовидни пластинки без изображения и надписи.

Дългият два километра нос Калиакра се намира на 12 километра северно от град Каварна. В миналото се е наричал Тиризис, Тиристис, Тетрисиа, Тетрасиата и Трисиа. Понякога към името му е било добавяно определението „акра“ (морски нос) (**Джингов, Балканска, Йосифова 1990**, 9–10). Отвесните му скални брегове се издигат над морето на височина до 70 м. Дъговидната западна страна на носа обгражда голям дълбок залив, сигурно защитен от североизточните ветрове.

Мястото било оценено както от древните мореплаватели, така и от живеещите на сушата. Труднодостъпният нос бил преграден с три крепостни стени още през Античността. С прекъсвания и под различна форма, обитаването му продължило до края на XVIII в.

През XIV в. там се намирал един от големите крайбрежни градове, известен под името Калиакра. Средновековната крепост била добре запазена чак до средата на XIX в. Въпреки наличието на съвременна пътна и навигационна инфраструктура, средновековните жилища, църкви и некрополи са слабо засегнати и културните пластове на много места не са нарушени от природни и човешки намеси. В ново време за това допринеся обявяването на Калиакра за природен и археологически резерват.

Археологическото проучване на Калиакра започва през 1965 г. След 1995 г. то е временно преустановено. Ежегодните разкопки са възстановени през 2004 г. Насочени са към средновековното селище и античния некропол в предградието и църква № 2, некропол и жилища зад третата крепостна стена (**Йосифова, Петрунова 2005**, 308 – 309; **Петрунова 2006**, 359; **Петрунова 2007а**, 126 – 139; **Петрунова 2007б**, 561 – 563; **Петрунова 2008**, 571 – 574; **Петрунова, Василева 2009**, 648 – 560; **Петрунова и др. 2010**, 535 – 537; **Петрунова и др. 2011**, 474 – 476; **Петрунова и др. 2012**, 455 – 457; **Петрунова и др. 2013**, 421 – 424; **Петрунова и др. 2014**, 536 – 537; **Петрунова 2014а**, 501 – 517; **Петрунова и др. 2015**, 684 – 686; **Василева, Димитрова, Петрунов 2016**, 727 – 731; **Василева, Димитрова, Петрунов 2017**, 587 – 591; **Петрунова, Василева 2018**, 516 – 518). Естеството на археологическите обекти и разположението им е такова, че работата е изцяло ръчна и включва детектори за метал. Намерените единични средновековни монети на Калиакра са сходни като датировка и емитенти с тези от Кастрици. Преобладават екземплярите от XIV в. Има български, византийски, татарски, венециански, сръбски, влашки, молдовски, мамелюшки и ранни османски монети (**Парушев 1990**, 141 – 147, **Петрунова 2014а**, 504 – 510; **Петрунова 2014б**, 39 – 44, **Атанасов 2009**, 281 – 311).

Идентичността на монетните комплекси от Кастрици (респективно Варна) и от Калиакра, които са в южния и северния край на разглеждания крайморски район на Второто българско царство, предполага, че произтичащи наблюдения биха били валидни и за останалите, разположени между тях градове.

С налагането на византийската власт над България в началото на XI в. настъпват различни изменения в бита на българите. Едно от тях е монетаризацията на отношенията между населението и административната власт. Събирането на данъци в пари, въпреки трудното му налагане (**Cedreni-Scylitza**, 304), се оказва първостепенен фактор за използването на нискостойностните монети в ежедневна употреба (**Лишев 1958**, 118 – 159). За близо два века византийско управление българите са свикнали с монетите дотолкова, че след превземането на Константинопол от латинците през 1204 г. се е наложило липсата на нови византийски монети да бъде компенсирана с големи количества техни имитации. През първата половина на XIII в. в България се е практикувало орязване на монетите с големи ядра или разрязването им на

няколко парчета. Този процес е засягал хиляди екземпляри, които са били в употреба до около средата на века. При цар Иван Асен II огромното количество имитативни монети от малък модул и фрагментите от монети са имали разпространение в цялата тогавашна България и в съседните територии под българско влияние. Дори след прекратяване на тяхното емитиране, много от латинските и българските имитации са останали в монетооборот. Стотици екземпляри са били използвани и при нужда укривани, чак до началото на втората половина на XIV в. В ново време значителни количества от тях се откриват в обитаваните през XIII–XIV в. укрепени и неукрепени селища (**Йорданов, Ив. 1984**, 52–66, 114–118, таблици XXI–XXVI; **Дочев 1992**, 22–39, 210–214, таблици IX–XIII; **Дочев 2017**, 27–41; **Рабовянов 2015**, 457–481; **Йорданов, Ст. 1998**, 89; **Жекова 2006**, 22–25; **Лазаров 2001**, 16–20; **Пенчев 2003а**, 56–72; **Пенчев 2003б**, 130–132, 152, табла XXXVI–XXXIX).

За разлика от вътрешността на България, където през първата половина на XIII в. са циркулирали значителни количества български и латински имитативни монети, в близките околности на Варна и на север към Калиакра те са по-скоро рядкост (**Атанасов 2009**, 23, 25). До момента екземплярите от Кастрици са 29 бр., от Каварна е един (**Йорданов, Ив. 1982**, 59), а от Калиакра – един или два (**Парушев 1990**, 141, 146; **Атанасов 2009**, 238). В музейната колекция на ГИМ–Балчик има 25 такива монети (**Йорданов 1990**, 54–55; **Димитров М. 1995**, 177–178), но те или са без археологически контекст, или не могат да се свържат категорично с Балчик и близката му околност².

В Кастрици има по една медна монета на никейския император Теодор I Ласкарис (1208–1222) и на солунските деспоти Мануил Комнин Дука (1230–1237) и Йоан Комнин Дука (1237–1244). Медна монета на Теодор I Ласкарис, с местонамиране на Джани баир под въпрос, има в нумизматичния фонд на ГИМ–Балчик.

През разглеждания период най-употребяваните златни монети са от имитативни емисии, отдавани на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254). Най-вероятно обаче те са отсечени на повече от едно

² В инвентарните книги за фонд „Нумизматика“ на ГИМ–Балчик има три групи монети от XIII в. с евентуално местонамиране на Джани баир в Балчик. Първата е от 2 бр. български имитации тип В (инв. № 398, № 403), 2 бр. български имитации тип С (инв. № 399, № 400), 1 бр. латинска имитация тип А (инв. № 401) и 1 бр. медна скифата на никейския император Теодор I Ласкарис (1208–1222) (инв. № 404). В описа при всички тях след Джани баир е поставен въпросителен знак. Втората група е от 1 бр. латинска имитация тип С (инв. № 674), 1 бр. латинска имитация тип D (инв. № 675) и 1 бр. латинска имитация от неопределен тип (инв. № 676). Тези монети не са от разкопки. Постъпили са чрез човек, който е носил в ГИМ–Балчик монети, включително български и латински имитации, от различни места, като например от землището на гр. Белослав и от крепостта над с. Китен, община Провадия. Третата група е от 1 бр. българска имитация тип А (инв. № 702) и 1 бр. латинска имитация тип А (инв. № 703). В плика, в който са били преди инвентарирането им, е имало бележка, че са от Джани баир, но без указание как и кога са намерени.

място и от различни издатели. Запазени са голям брой еднотипни монети с различно златно съдържание и допълнителни символи.

В непосредствена близост до предградието на Кастрици се намира голяма изкуствена могила. Тя е единствена в района и е известна под името Фердинандовата могила. Твърди се, че от нея Фердинанд е наблюдавал околността, когато е бил в двореца Евксиноград. Затова се приемаше, че е насипана в ново време. През 2005 г. в периферията на могилата беше намерено съкровище от златни перпери „Йоанов“ тип. Първоначалният брой на монетите не е известен, тъй като са били разпилени при риголване. По-късно няколко са намерени от работник. Шест монети бяха донесени на археологическия екип, който по същото време провеждаше разкопки в крепостта. При последвалото претърсване с детектори за метал бяха събрани още 43 бр. (Плетньов и др. 2006, 365, Плетньов, Стефанова, Вълчев 2007, 122; Плетньов 2009, 37). Укриването на съкровището толкова близо до крепостта и нейното предградие, би могло да се случи само, ако по това време тя е била необитаема, а предградието не е съществувало. Използването на могилата като ориентир при заравянето му показва, че тя е била там още през XIII в.

Перпер „Йоанов“ тип е намерен и при разкопките на Кастрици. Той обаче е от пласт, датиран с керамика и други монети в XIV в. Подобна е ситуацията с трите перпера „Йоанов“ тип, поставени в гроб от XIV в. във вътрешния град на Калиакра (Петрунова и др. 2015, 685–686), както и с такива монети от намереното през 2018 г. в близост до некропола съкровище от златни и сребърни монети и накити, датирано в самия край на XIV в. Те са били в оборот или пък пазени като метал както през XIII в., така и през XIV в.

Използването на тези перпери през XIV в. индиректно е упоменато от венецианския консул във Варна Марко Лионардо в бележка от 1352 г. върху договора между цар Иван Александър (1331–1371) и Венеция от 1347 г. В нея става дума за т. нар. „варненски перпер“, който, според златното съдържание от 16 и 2/3 карата, се идентифицира като емитирания през XIII в. перпер от „Йоанов“ тип (Авдев 2005, 65–87).

Статистически погледнато, намерените златни монети от първата половина на XIII в. в крайбрежния район са повече, отколкото медните. Този парадокс засилва още впечатлението за монетен вакуум, който може да се дължи само на една причина – селищата са били почти или напълно обезлюдени. Потвърждава го оскъдното количество керамика от XIII в. в проучваните обекти (Атанасов 2009, 25)³. Няма и никакво споменаване за

³ Единствено в Балчик има по-голямо количество представителна керамика от първата половина на XIII в., но след средата на столетието и там настъпва драстично намаляване, каквото се наблюдава в съседните морски градове (Манолова-Войкова 2015, 411–434). Сведенията за обема и датировката на керамиката от Второто българско царство във Варна, Кастрици, Балчик, Каварна (Чиракман) и Калиакра са от колежата гл. ас. д-р Мария Манолова-Войкова (РИМ – Варна).

черноморските градове на Загора или на Карвунската земя в писмени извори от това време.

Липсата на византийско население в крайбрежна Добруджа е разбираема, като се има предвид случилото се с Варна в самото начало на XIII в. На 24 март 1201 г. цар Калоян (1197 – 1207) превзел византийския град. Гарнизонът и жителите, които в продължение на три дни оказвали сериозна съпротива, били поголовно избити, а крепостните стени – разрушени (**Nicetae Choniatae**, 38). Унищожаването на Варна, дори да не е било замислено като назидателна мярка спрямо Византия, изглежда е имало точно такъв ефект, защото е нямало възстановяване или укрепяване на града и разполагане на гарнизон в него, както това направил Исак II Ангел (1185 – 1195) през 1193 г. след първото му завладяване от българите три години по-рано (1190 г.) (**Nicetae Choniatae**, 38; **Гюзелев 1995**, 13; **Плетньов 2012**, 193 – 194).

Българско население също нямало. Изглежда че както Калоян, така и наследилите го царе Борил (1207 – 1218) и Иван Асен II (1218 – 1241) са държали района пуст, защото не е било възможно да го защитават при нападение по море. Съдейки по местоположението на обитаваните през XIII в. укрепени поселения, българските владетели са предпочитали отбранителната линия срещу потенциалните врагове да минава не по самото крайбрежие, а по скалните плата над него. Такива са Франгенското на север от Варна и Моминското (Авренското) на юг от долината на р. Провадийска и от Варненското и Белославското езеро.

След смъртта на цар Иван Асен II други причини повлияли за слабата обитаемост на крайбрежна Добруджа. В 1242 г. през България минали завръщащите се от Централна Европа към Азия татари на хан Бату. Тогава Североизточна България била разорена, а цар Коломан I Асен (1241 – 1246) попаднал под тяхна зависимост. Татарският сюзеренитет над Българското царство се запазил чак до възцаряването на цар Теодор Светослав Тертер (1300 – 1321).

При похода през 1242 г. татарската армия навлязла в Северна България откъм днешна Сърбия и стигнала до Търново. Предполага се, че част от нея е поела на изток. След като превзела по пътя си Преслав, Шумен и Овеч, се отправила към Варна и оттам по крайбрежието на север – към Дунавската делта. Като довод за такова придвижване се сочат намерените съкровища с перпери „Йоанов“ тип от Шуменско, Провадийско и Варненско и монетите от първата половина на XIII в. в крайбрежните селища (**Павлов, Атанасов 1994**, 5 – 20; **Atanasov, Pavlov 1995**, 237; **Павлов, Атанасов 2011**, 4, 7). Според мен обаче, тези монети не могат да потвърдят движението на татарите в посочените райони. Идването им до Варна и от там на север е възможно, но те не са причината за унищожаването и изоставянето на селищата по брега на морето.

Въпреки че татарското нашествие нямало за последица промяна на държавната граница на България за следващите близо 60 години, фактически

господари в степната част на Добруджа били татарите. Присъствието им тук не било съпроводено с трайно усядане, но постоянното движение на грабителски отряди вероятно е държало българите далече от равнините и удобните пътища (**Гюзелев 1995**, 15–23; **Гюзелев 2004**, 199–206; **Атанасов 2009**, 24, 27; **Плетньов 2012**, 199–201).

Владетелското монетосечене във Второто българско царство започва с медните скифати, отдавани на Теодор – най-големия от тримата братя Асеневици, известен в българската история като цар Петър IV (1185–1197). Тези монети са разпространени в цяла България, без да има район с по-голяма концентрация. Един екземпляр е намерен при разкопките на Римските терми във Варна (**Йорданов, Ив. 2014**, 79, № 28). Следващата, вече безспорна владетелска емисия е на цар Иван Асен II. Тя е отсечена в Тесалоника. Макар че монети от нея са достигнали до днешна Североизточна България, повечето известни екземпляри произхождат от днешна Северна Гърция, днешна Република Северна Македония и днешна Югозападна България (**Авдев 2012**). Досега не ми е известно монети на този владетел да са намирани по Черноморското крайбрежие или в недалечната от него вътрешност на страната.

Нов етап в производството и използването на монети в България настъпва след реформата на цар Константин Тих Асен (1257–1277). Тя е целяла окрупняване на монетите. Неговите емисии са наситили пазарите с монети от голям модул и заедно с монетите на цар Мицо Асен (1256–1263) и на император Михаил VIII Палеолог (1259–1282) постепенно са намалили употребата на имитативни и владетелски малкомодулни и рязани монети (**Дочев 1982**, 12–14; **Пенчев 1990**, 91; **Пенчев 2003а**, 65–66).

Най-ранните български владетелски монети, които са намерени в Кастрици, са общо шест – две на цар Мицо Асен и четири на цар Константин Тих Асен. Поне засега, подобно на повечето византийски монети от XI–XIII в. и някои татарски монети от XIII в., изглежда, че са донесени в Кастрици по-късно. Те са от пластове, датирани с керамика и монети през XIV в., или са намерени в среда без археологически контекст, в повечето случаи непосредствено под съвременното ниво на терена.

Броят монети на цар Константин Тих Асен от Кастрици, макар два пъти по-голям, е съотносим с този на цар Мицо Асен. Това едва ли е указание за сходно количество постъпили екземпляри на двамата владетели. Подобно предположение е допустимо за периода 1261–1263 г.⁴, но след като Мицо Асен е имигрирал във Византия, би трябвало притокът на Константиновите монети в Карвунската земя рязко да се е увеличил и техният брой да се е изравнил с този в другите области под български контрол (**Дочев 2003**, 40;

---

⁴ Приема се, че монетите на Мицо Асен може да са били отсечени след 1261 г. (**Пенчев 1985**, 21; **Пенчев 1990**, 177; **Лазаров 2001**, 98, бел. 188; **Сотиров 2004**, 121; **Димова 2006**, 167; **Авдев 2007**, 48; **Жекова 2012**, 102–103).

Дочев 2017, 166). Оказва се обаче, че от милионите медни скифати, отсечени през управлението на Константин Тих Асен (**Дочев 1982**, 13; **Дочев 1992**, 71; **Дочев 2003**, 45; **Дочев 2009**, 60; **Пенчев 1990**, 91), една незначителна част са стигнали до Черноморското крайбрежие на Загора. Освен споменатите монети от Кастрици, има още една от района на близкото с. Кестрич⁵ и една от Балчик или околността му (**Йорданов, Ив. 1990**, 55; **Димитров М. 1995**, 178)⁶. На Чиракмана и на Калиакра няма намерени Константинови монети (**Йорданов, Ив. 1982**, 59; **Парушев 1990**, 141). Сходна е ситуацията и във вътрешността на Добруджа. От землището на с. Батово, община Добрич, са известни четири монети на цар Константин Тих Асен (**Парушев 2015**, 121 – 122). Една е намерена край с. Вълген, община Аксаково⁷. За местонамиране на други три е посочена област Добрич (**Парушев 2015**, 143).

Това не е характерно само за източната периферия на Карвунската земя. Същото се наблюдава и в района на средновековните градове Овеч (**Лазаров 2001**, 21 – 22) и Шумен (**Жекова 2006**, 28; **Жекова 2012**, 98). От известните данни, най-източните градове, където монетите на цар Константин Асен са представени с повече екземпляри, са Велики Преслав (**Жекова 2012**, 97 – 105), Дръстър и крепостта на дунавския остров Пъкююл луй Соаре (**Iliescu 1977**, 150, 155, 161).

Конкретно за Кастрици малкият брой монети на Константин Тих Асен се вижда и при съпоставянето им с броя монети от същия обект на неговия съвременник – византийския император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282). Досега те са девет (**Дочев 2017**, 166 – 6 бр. и 3 бр. от разкопки след 2016 г.). Тук следва да се направи уточнението, че липсват каквито и да било сведения възстановената през 1261 г. Византийска империя да е проявила завоевателни стремежи към Черноморското крайбрежие на север от Стара планина до възцаряването на Ивайло (1277 – 1280) през 1277 г. Може да се приеме за сигурно, че приживе на Константин Тих Асен е нямало византийско присъствие в района на Варна и няма как монетите на Михаил VIII Палеолог да са попаднали тук в резултат от присъединяването на Варна към Византия⁸. Възможно е през 1278 г. византийският пълководец Михаил Глава Тарханиот да е имал досег с Варна по пътя си към Търново, защото тя е посочена като паметник на подвизите му (**Manuel Philes**, 147, § 325), но трябва да се има предвид, че Мануил Фил е писал поемата в негова чест след 1306 г. (**Златар-**

⁵ РИМ – Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“, инв. № III. 88.

⁶ В цитираните публикации се посочват две монети на Константин Тих Асен, но едната е от района на с. Вълген, община Аксаково. Виж бел. 7.

⁷ ГИМ – Балчик, фонд „Нумизматика“, инв. № 438.

⁸ Аргументи и контрааргументи за хипотезата, че Варна е била под византийски контрол през 70-те години на XIII в., се търсят в различни преводи на един венециански документ от 1276 г., в който се споменава доставка на зърно в Константинопол от областта на Варна, от константинополската Варна или от Вара Константинополеца. Виж коментара на Г. Атанасов (**Атанасов 2009**, 23 – 24).

ски 1994, 603 – 605; Manuel Philes, 147), когато градът вече се очертавал като едно от основните черноморски пристанища на Българското царство. Затова следва да се приеме, че до 1277 г. крайбрежието на Загора или е било много слабо населено, или е контролирано от татарите предвид тяхната хегемония над България и в частност над Добруджа (Атанасов 2009, 24).

По цялото българско Черноморие не са намерени монети на деспот Светослав. Четирите типа медни монети с неговото име и титла (Diaconu 1995, 242 – 246; Радушев, Жеков 1999, 85 – 89; Авдев 2007, 77 – 84; Дочев 2009, 85 – 96) са разпространени само в Североизточна България, включително в столицата Търново и близките ѝ околности на запад (Дочев 1980, 7, бел. 5; Diaconu 1995, 242 – 246; Пенчев 2005, 417 – 424; Пенчев 2010, 102 – 105; Атанасов 2009, 27; Пенчев 1999, 89 – 102; Сотиров 2006, 215 – 238; Дочев 2009, 86; Лазаров 2001, 25 – 26; 58 – 59; Дочев 1980, 3, 7, бел. 4; Дочев 1992, 79 – 81, 229; Дочев 2003, 50 – 51; Дочев 2014, 188, табло XV. 8 – 9; Пенчев 1990, 178 – 180). Той се отъждествява с видинския деспот Яков Светослав (Герасимов 1936, 245 – 249; Дочев 1980, 3 – 8; Дочев 1992, 79 – 81; Дочев 2003, 50 – 51; Дочев 2009, 85 – 96; Дочев 2014, 188, 191 – 195; Пенчев 1985, 22 – 24; Пенчев 1990, 178 – 180; Пенчев 1999, 89 – 102; Пенчев 2005, 417 – 424; Пенчев 2010, 102 – 105; Радушев, Жеков 1999, 85 – 89; Сотиров 2006, 215 – 238; Авдев 2007, 77 – 84) или с Теодор Светослав Тертер преди възцаряването му през 1300 г. (Oberländer-Târnoveanu 1989, 126 – 127; Oberländer-Târnoveanu 1990, 97, not. 9; Diaconu 1995, 242 – 254; Лазаров 2001, 25 – 26; Атанасов 2009, 27 – 28), но местонамирането и хронологията на монетите по-скоро опровергават тези две възможности, вместо да потвърждават някоя от тях⁹. Изглежда, че зад името Светослав стои някакъв деспот, различен от Яков Светослав, който през управлението на Константин Тих Асен е имал владения по долното течение на р. Дунав между устието на р. Русенски Лом и Дръстър.

Други български монети от края на XIII или самото начало на XIV в., които не се срещат в крайбрежния район, са тези с фигурите и имената на царете Георги I Тертер и Теодор Светослав (Пенчев 1990, 98 – 99; Дочев 1992, 83 – 85; Дочев 2003, 55 – 56; Дочев 2009, 97 – 99, 109; Авдев 2007, 90 – 92). Това не е изненадващо, понеже малкото известни екземпляри са концентрирани в и около Търново.

Досега при разкопките в крайбрежните градове са намерени само две сребърни византийски монети от XIII в. Те са трапезундски аспри на императорите Мануил I Комнин (1238 – 1263) и Йоан II Комнин (1280 – 1297) и са от Кастрици. Такива монети се срещат в Североизточна България (Йорда-

⁹ Най-същественният аргумент в полза на мнението, че Светослав е бил деспот приживе на цар Константин Асен, е една препечатана монета. На нейното ядро са запазени части от изображенията и надписите на матрици за монети на деспот Светослав и на цар Константин Тих Асен (Дочев 2003, 51, таблица XV, обр. 20), но не може да се каже категорично чия монета е препечатана.

нов, Ив. 1984, 92, 114, 118, бел. 21; **Авдев 2005**, 102, бел. 1; **Жекова 2006**, 27). В нумизматичната колекция на РИМ–Варна се съхраняват още монети на същите трапезундски владетели – 27 бр. на Мануил I Комнин и 4 бр. на Йоан II Комнин. Местонамирането на Мануиловите аспри, според инвентарната книга, е следното: от Варна – 4 бр., от Варненско – 2 бр., от Аладжа манастир – 1 бр., от Аксаково – 1 бр., от калето до с. Долище, община Аксаково и около него – 11 бр., от с. Кичево, община Аксаково – 1 бр., от калето до с. Китен, община Провадия – 1 бр., от Калята (Истенлик кале) до с. Желъд, община Смядово, област Шумен – 5 бр.; без указано местонамиране – 1 бр.¹⁰ Йоановите аспри са от с. Водица, община Аксаково – 1 бр., от Варна – 1 бр.¹¹ и от крепостта Петрич кале, община Аврен – 2 бр.¹² Само двете аспри на Йоан II Комнин от Петрич кале са от археологически разкопки. За тези от Варна и Аксаково местонамирането най-вероятно е посочено по местожителството на лицето, което ги е предало. В ГИМ–Каварна има две монети на Йоан II Комнин с неизвестно местонамиране¹³. За асприте на Мануил I Комнин се приема, че около средата на XIII в. са използвани в Преслав (**Йорданов 1984**, 92, 114, 118, бел. 21; **Жекова 2006**, 27), а може би и на други места.

За разлика от имитативните монети, монетите на никейските императори и тези на солунските деспоти, които са постъпвали по суша в България, проникването на трапезундските монети остава неясно. През средновековието не е имало особено силен търговски трафик между градовете по северозападното и югоизточното крайбрежие на Черно море. Освен това ползването на аспри е било затруднено от липсата на други сребърни монети в монетооборота на България през XIII в.

Концентрацията на тези монети е във Варненска и Шуменска област. Таква не са намирани в българските територии на юг от Стара планина, нито на запад по посока Търново и в самата столица. Ако се изключи попадането им в България по море или по суша от югоизток, остава възможността да са донесени от разположените на североизток области под контрола на татарите.

При интерпретирането им като част от монетната циркулация във втората половина на XIII в., трябва да се имат предвид още две обстоятелства. Първото е, че наследниците на Мануил I Комнин – Георги I Комнин

¹⁰ РИМ–Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“: от Варна (инв. №№ IV. 123; IV. 129–130; IV. 2233), от Варненско (инв. №№ IV. 124–125), от Аладжа манастир (инв. № IV. 126), от Аксаково (инв. № IV. 128), от калето до с. Долище, община Аксаково и около него (инв. №№ IV. 2344–2345; IV. 2369; IV. 2370–2373; IV. 2515–2517; IV. 2522), от с. Кичево, община Аксаково (инв. № IV. 2384), от калето до с. Китен, община Провадия (инв. № IV. 2514), от м. Калята до с. Желъд, община Смядово (инв. №№ IV. 2374–2376; IV. 2388–2389) и без указано местонамиране (инв. № IV. 893).

¹¹ От с. Водица, община Аксаково (инв. № IV. 127) и от Варна (инв. № IV. 302)

¹² Намерени са при разкопките през 2018 г.

¹³ ГИМ–Каварна, фонд „Нумизматика“, инв. № 579 и № 722.

(1266 – 1280), а може би и Андроник II Комнин (1263 – 1266), от които няма известни сребърни монети, вероятно са отсичали такива с името Мануил (Соколова 1974, 139 – 140, 143). Затова част от намерените в България аспри може да са били отсечени много след 1263 г. и да са постъпили в България едва към края на столетието.

Второто е историческият аспект на топографията им. Местата, откъдето има най-много трапезундски аспри в РИМ – Варна, са античната крепост над с. Долище, община Аксаково, и Калята (Истенлик кале) до с. Желъд, община Смядово. В крепостта над с. Долище са намерени голям брой единични златни и сребърни монети от XIII в. и съкровища от накити и монети. Били са плитко заровени на място, което към онова време не е било обитавано (Павлова 2007, 35 – 53). Този факт изключва възможността монетите да се разглеждат като моментна извадка от монетооборота на даден район. Без съмнение те са били пазени като благороден метал и скрити при някаква опасност, заедно с други семейни ценности. Вероятно същата е ситуацията с асприте от Калята (Истенлик кале) до с. Желъд, тъй като и тя е късноантична крепост (IV–VI в.), в която няма следи от живот през средновековието (Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 25).

Конкретно за асприте от Кастрици археологическата среда датира използването им през XIV в. Монетата на Мануил I Комнин е намерена с керамика от XIV в., а тази на Йоан II Комнин – заедно с монети на цар Иван Александър (1331 – 1371) и на султан Баязид I (1389 – 1402) в трамбована пръст на жилищно подово ниво. Може да се допусне, че те са били донесени по море, но по-късно от тези, намерени във вътрешността на България, защото при разкопките на градчето са открити медни трапезундски монети от XIV в. Не трябва да се пренебрегва и възможността монетата на Мануил I Комнин да е постъпила от района на старата столица Преслав, заедно с няколко български царски монети от втората половина на XIII в.

Преобладаващият брой от намерените византийски монети от XIII – XIV в. в Черноморския район са на император Андроник II Палеолог (1282 – 1328). В Кастрици те са най-много. От общо 44 бр. върху 33 бр. е представен Андроник II сам, а на 11 бр. е със своя син и съвладетел Михаил IX (1294 – 1320). От Варна и околността произхождат 4 бр. на Андроник II сам и 3 бр. на Андроник II с Михаил IX, от селището над манастира от IX–X в местността Теке Караач до Варна – 4 бр. на Андроник II сам и 4 бр. на Андроник II с Михаил IX, от Балчик – 4 бр. на Андроник II сам, от нос Чиракман до Каварна – 2 бр. на Андроник II сам и 2 бр. на Андроник II с Михаил IX (Дочев 2017, 12, 133 и от разкопки след 2016 г.). Почти всички монети са отсечени в Тесалоника. Датировката им на пръв поглед показва наличност на емисии от последните две десетилетия на XIII в., но трябва да се има предвид, че дори и след обявяване на Михаил IX за император през май 1294 г., е продължило отсичането на монети, на които Андроник

II е сам (Дочев 2017, 119–120, 125). Освен това е установено, че неговите монети са били използвани като домашни пари в България до въвеждането в употреба на медните монети на цар Теодор Светослав, като циркулацията им е продължила през целия XIV в. (Дочев 2017, 120–121). За това съм на мнение, че монетите на Андроник II, сам и с Михаил IX, са постъпили при оживяването на крайбрежните градове след 1300 г., заедно с монетите на Теодор Светослав Тертер като част от монетооборота във вътрешността на Българското царство. Възможно е даже византийските монети да са били донесени малко преди българските, защото татарският контрол над България е отпаднал през 1300 г., а за медните монети на Теодор Светослав Тертер се предполага, че са били отсечени през 1304 г., след успешна война срещу Византия и овладяването на Месемврия, Анхиало, Созопол, Агатопол, Ктения и Русокастро (Georgii Pachymeris, 204–205, 212) (Дочев 1989, 15; Дочев 1992, 87; Дочев 2003, 66; Дочев 2005, 172; Дочев 2009, 105). Сребърните емисии на същия цар се датират още по-късно – около 1315 г. (Авдев 2007, 85–86). Не може да се каже категорично дали първо са били възстановени черноморските градове на север от Стара планина и после са завоювани тези на юг, или е било обратно, но през следващите десетилетия стопанският и политическият живот на целия крайбрежен район е следвал общите тенденции в развитието на Българското царство.

Макар че черноморските градове на Добруджа са били лесно достъпни за татарите, намерените в тях татарските монети от втората половина на XIII в. показват инцидентното им постъпване в незначителни количества. Хронологически най-ранните екземпляри са два медни пула на хан Берке (1256–1266) от емисия на монетарница в Крим, датирана в 1265 г. (Лебедев 1990, 140, 142, рис. 2.2, 146, табл. 2, № 2). Те са от разкопките на Кастрици. Наличието на кримски и волжки татарски монети не е изненадващо, когато става дума за такива от XIV в., но тези от XIII в. са по-скоро изключения. За по-късните емисии се приема, че са попаднали по търговски път или чрез екипажите на италиански кораби, минаващи през българските пристанища на път от Северното Черноморие към Константинопол и Проливите (Парушев 1990, 145; Лазаров 2001, 24–25). В тази група татарски монети попадат три кримски екземпляра на хан Токта (1290/1291–1312) от Кастрици.

Повечето татарски монети в Добруджа от последното десетилетие на XIII в. са анонимни медни пулове, отсечени в Сакчи (Исакча) (Oberländer-Târnoveanu 1993, 291–304; Лазаров 2004б, 371–372; Лазаров 2008, 403–404, 409–412; Атанасов 2009, 31–34; Атанасов, Павлов 2011, 10–17, 20–21) и в Сили/Сели (нелокализирана монетарница, може би Силистра?) (Лазаров 2004, 370–371; Лазаров 2008, 404–405, 412), и анонимни сребърни дирхеми, отсечени в нелокализирана монетарница в Добруджа (Лазаров 2004б, 369–370; Лазаров 2008, 405–407, 412–414). Пуловете от Сакчи са с тамги на беклярибека Ногай и на ханския род Бату, а на Сили/Сели – с тамга

на Ногай. Двата типа сребърни дирхеми, отсечени в нелокализирана монетарница в Добруджа, имат тамга на рода Бату. При по-разпространения тип монети на реверса има тамга, наподобяваща триъгълно стреме. Датират се или в последните две десетилетия на XIII в., или в началото на XIV в., след смъртта на Ногай през 1299/1300 г. (Парушев 1990, 145; Лазаров 2004а, 3, 5 – 9; Лазаров 2004б, 369 – 370; Лазаров 2008, 405 – 406).

В Кастрици са намерени един пул с тамга на Ногай от Сакчи, един пул с тамга на Ногай от Сели/Сили и три анонимни дирхеми от типа „Звезда/триъгълник“ с тамги на рода Бату и тамга, наподобяваща триъгълно стреме. Два такива дирхеми са намерени в Калиакра (Парушев 1990, 145 и един непубликуван).

Спорната датировка на анонимните сребърни дирхеми поставя под съмнение използването им през XIII в. По-вероятно е те да са отсечени в началото на XIV в., но липсата им в съкровища, заедно с други добре датирани монети, оставя засега този въпрос открит. Във всеки случай те, както и трапезундските аспри, много по-трудно биха се вписали в монетната циркулация на България през втората половина на XIII в. заради господстващия в нея по онова време биметализъм – използвали са се основно или даже само медни и златни монети.

От началото на XIV в. настъпва значително увеличение на количеството монети в коментирания крайбрежен район. В Кастрици медните монети на цар Теодор Светослав Тертер (1300 – 1321) са обичайни находки. Досега те са 51 бр. – 44 отделни монети и 7 заедно. В количествено отношение съставляват около 10% от намерените български монети. Те са в пъти повече от монетите на същия владетел, открити в Шумен, Овеч и Калиакра. Като абсолютен брой единствено в Търново са намерени повече медни монети на Теодор Светослав Тертер – 83 бр. (Дочев 2017, 186, таблица 23), но като размери, население, политическо значение и монетооборот Кастрици и Търново са несъпоставими. Очевидно при този цар българската държава заема черноморското крайбрежие на север от Стара планина и пустеещите по-рано заради татарската заплаха крайбрежни крепости се превръщат в нейни значими търговски центрове. Поне що се отнася за района на Варна, мащабната му монетаризация през Второто българско царство става точно през управлението на Теодор Светослав Тертер.

В Кастрици няма намерени сребърни монети на Теодор Светослав Тертер. Такива обаче са откривани в района на Варна¹⁴, на север към Балчик¹⁵ и

¹⁴ От средновековното селище в м. Теке Караач, във вилната зона над кв. Възраждане II на гр. Варна (РИМ–Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“, инв. № III. 2), от района на гр. Аксаково, област Варна (РИМ–Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“, инв. № III. 1) и от с. Константиново, община Варна (РИМ–Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“, инв. № III. 72).

¹⁵ От с. Осеново, община Аксаково, област Варна (РИМ–Варна, фонд „Нумизматика и сфрагистика“, инв. № III. 1), от с. Батово, община Добрич (Парушев 2015, 122), от с. Ляхово,

в Калиакра (Джингов 1971, 28–29; Бобчева 1973, 149; Парушев 1990, 141; Авдев 2005, 118, бел. 1). Възможно е първите сребърни български монети да не са били популярни сред крайбрежните търговци, които по онова време са поддържали контакти основно с Константинопол и за по-големи плащания са използвали византийски златни перпери¹⁶.

От направения преглед на известните монети от XIII в. се вижда, че макар и в ограничено количество, такива все пак се откриват в черноморските градове между Варненското езеро (лимана на р. Провадийска) и нос Калиакра. Съпоставката с крайно оскъдната информация от писмените извори¹⁷ и почти пълната липса на керамика от XIII в. обаче ги представя в друга светлина. Това са монети, които в по-голямата си част най-вероятно са донесени не през XIII в., а през следващия XIV век. Затова тяхното разглеж-

---

община Балчик (ГИМ–Балчик, фонд „Нумизматика“, инв. № 1107–1108) и от Балчишко (РИМ–Варна, фонд „Нумизматика“ и сфрагистика“, инв. № III. 5).

¹⁶ Дори около средата на XIV в., когато грошовите на цар Иван Александър и на крал Стефан Душан са основните монети от благороден метал в Югоизточна Добруджа, сметководната единица продължавало да е византийският перпер, като конкретно за Варна и района е бил т. нар. „варненски перпер“. За него виж **Авдев 2005**, 65–87.

¹⁷ Единственото сведение за крайбрежните пристанища, в което се посочват Варна, Карбона и Калиакра, е от края на XIII в. В описание на маршрута по западния бряг на Черно море, добавено през 1296 г. към съставеното в Пиза между 1250 и 1265 г. „Ориентиране по корабоплаване“ („Lo compasso la Navegare“), се казва: *От споменатото Арминио до Варна, ако искате, до Галата 50 мили на север и малко на северозапад. Варна е пристанище за кораби; не пази добре срещу ветровете, но е добра скеля. От споменатата Галата на Варна до Карбона 20 мили на североизток. От споменатата Галата до Калиакра 40 мили между североизток и изток. От споменатата Калиакра до Пангалия 40 мили на север. От Пангалия до Констанца 30 мили на север. От Констанца до Гросето 20 мили на север. Споменатото Гросето е първото устие на Вечина.* (**Димитров 1979**, 21–22). Данните от този портолан обикновено се тълкуват като доказателство за съществуването на селища с такива имена преди 1296 г. Тук обаче трябва да се има предвид, че за капитаните на кораби е било много по-важно да знаят сигурните морски заливи, където могат да скрият корабите си при лошо време, отколкото населените места на сушата. Така погледнато, имената Галата, Варна и Калиакра може да не се отнасят за градове, а за едноименните морски носове. За Варна има и друга алтернатива. Реката Варна, която до началото на XX в. се е вливала в морето до старото пристанище, многократно е отбелязвана на средновековни и модерни морски карти. Къде и какво е Карбона, остава спорно. Възможно е Карбона също да е нос или река. Южно от днешно Кранево е нос Екрена, а в морето пред селото се вливат р. Батова и Голямата река. През XVIII в. с името Карбона гърците са наричали Каварна (**Гюзелев 2004**, 305). Ако е била приложена познатата от по-рано практика носовете и селищата върху или близо до тях да носят едни и същи имена, то Карбона може да е било името на нос Чиракман през средновековието. Пангалия (Мангалия) и Констанца са два топонима, които се локализира в района на днешните румънски градове със същите имена, но до момента на техните територии не са открити никакви следи от обитаване през XIII–XIV в. (**Гюзелев 2004**, 299–300). Затова и тук вероятно става дума не за селища, а за други топографски обекти. За използването на селищно име като хидроним е показателен примерът с Вечина. След като се посочва, че Гросето е първото устие на Вечина, очевидно съставителят на лоцията е имал предвид река Дунав, на която е била разположена генуезката колония Вичина. За Вичина виж **Димитров 1979**, 26–28; **Тодорова 1981**, 218–228.

дане като доказателство за трайно обитаване на тази част от крайбрежието трябва да се преосмисли.

Според археологическия и най-вече нумизматичния материал, историята на тукашните черноморски средновековни градове между края на X в. и края на XIV в. има два периода. Първият съвпада с византийското владичество. От проведените разкопки става ясно, че обитаването им през средновековието започнало едва след като първо Йоан I Цимиски (969 – 976), а след него и Василий II (976 – 1025) завладели ядрото на Първото българско царство в Североизточна България. Тогава във и върху руините на античните градове или в непосредствена близост до тях са се появили жилища, били са преустроени някои от старите сгради и са били изградени крепостни стени. Това е установено за Варна/Одесос (**Йотов 2004**, 312 – 342; **Плетньов 2012**, 183 – 186), Балчик/Дионисополис (късноантичната крепост в кв. Хоризонт, Джани баир) (**Димитров, М. 1982**, 33 – 40; **Димитров, М. 1990**, 25 – 48; **Манолова-Войкова 2015**, 411 – 434; **Колева, Кирилов, Енчева 2017**, 584 – 587), Каварна/Бизоне (**Мирчев, Тончева, Димитров 1962**, 103 – 104; **Василева, Бонев, Маджаров, Гатев 2017**, 591 – 594) и Калиакра/Акре (**Джингов 1981**, 29 – 41; **Джингов, Балканска, Йосифова 1990**, 15 – 16; **Парушев 1990**, 141). Може би и в Кастрици е имало някакво население, но досега не е установен културен пласт от този период. Все пак там са намерени голям брой византийски монети от XI – XII в.

През втората четвърт на XI в. новите селища станали жертва на печенежки нашествия. Появата на печенеги в тях е установена по характерна керамика, накити и гробове (**Йотов 2000**, 242 – 246; **Йотов 2004**, 320; **Мирчев, Тончева, Димитров 1962**, 103 – 104; **Лазаренко, Мирчева, Добрев 2007**, 326 – 329; **Джингов 1981**, 37). Като част от Византия, градовете са имали различна съдба. Варна е била възстановена, но Калиакра е изоставена. В средата на XI в. била създадена стратегия Варна (**Seibt 2004**, 253 – 255, 261, Abb. 1; **Плетньов 2012**, 188 – 189). Не е известно какъв е бил нейният териториален обхват, но е възможно, освен за самия град, стратегът да е отговарял и за разположените в близост крепости.

Въпреки че през XI и XII в. Добруджа и Източният Предбалкан са били обект на редица нападения на печенеги, узи и други номадски племена, които преминавали река Дунав и се насочвали към Източна Тракия, изглежда, че византийските императори са се стремели да поддържат черноморските градове в добро състояние. Причината може би е била наличието на пристанища, позволяващи на кораби да доставят хора и товари от и за Константинопол по море. На север от Стара планина това е установено със сигурност за Варна и за селището на Джани баир в Балчик, но може да се допусне и за селището на нос Чиракман (Каварна?/ Карбона?).

Вторият период обхваща времето от отпадането на васалитета на България към Златната орда в началото на управлението на Теодор Светослав

Тертер, т. е. след 1300 г., до ликвидирането на българската държавност в Добруджа от власите през 1389 г. (**Лазаренко 2005**, 235, бел. 102), от татарите на Актав в периода 1397–1399 г. (**Гюзелев 1995**, 84; **Гюзелев 2004**, 254–255; **Павлов, Тютюнджиев 1995**, 111–113; **Атанасов 2009**, 199; **Плетньов 2012**, 251–254) или от турците след 1399 г. и преди 1402 г. (**Атанасов 2009**, 199–202).

През XIV в. Варна е била най-голямото пристанище на север от Стара планина, избрана е за седалище на венецианска консулска служба и е имала статут на столичен град при сина (или един от синовете?) на деспот Добротича (**Плетньов 2012**, 209–258). Подчиненият на константинополския патриарх варненски митрополит е имал власт над всички църковни институции в патриаршеските крепости на Карвунската област, а по-късно и в Добруджанското деспотство (**Плетньов 2012**, 272–292). Калиакра пък е била столица на Добротича (**Гюзелев 1981**, 246–271; **Гюзелев 2004**, 300–305).

Поне засега изглежда, че столетието след превземането на Варна от Калоян през 1201 г. до възцаряването на Теодор Светослав Тертер през 1300 г. не е тъмен, а мъртъв век в историята на градовете по морското крайбрежие на Карвунската област.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Авдев 2005: Ст. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII–XV в. София, 2005. /St. Avdev. Monetnata sistema v Srednovekovna Bulgaria prez XIII–XV v. Sofia, 2005.

Авдев 2007: Ст. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007. /St. Avdev. Balgarskite srednovekovni moneti. Sofia, 2007.

Авдев 2012: Ст. Авдев. Монетосеченето на цар Йоан Асен II (1218–1241). София, 2012. /St. Avdev. Monetosecheneto na tsar Yoan Asen II (1218–1241). Sofia, 2012.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009. /G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Veliko Tarnovo, 2009.

Атанасов, Павлов 2011: Г. Атанасов. П. Павлов. Tataro-Bulgarica – три етюда о болгарско-татарских контактах на Нижнем Дунае в XIII–XIV вв. – Археология Евразийских степей. Выпуск 13. Форум „Идель–Алтай“. Материалы научно-практической конференции „Идель–Алтай: истоки евразийской цивилизации“, I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, 7–11 декабря 2009 г. Казань Казан, 2011, 3–32. /G. Atanasov. P. Pavlov. Tataro-Bulgarica – tri etiuda o bolgarsko-tatarskikh kontaktakh na Nizhnem Dunae v XIII–XIV vv. – Arkheologija Evraziiskikh stepei. Vypusk 13. Forum „Idel–Altai“. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii „Idel–Altai: istoki evraziiskoi

tsivilizatsii“, I Mezhdunapodnogo kongressa srednevekovoi arkheologii evraziiskikh stepei, 7 – 11 dekabria 2009 g. Kazanl Kazan, 2011, 3 – 32.

Бобчева 1973: Л. Бобчева. Късноримска баня на нос Калиакра. – Известия на Окръжния исторически музей и Историческото дружество гр. Толбухин, т. 1. Толбухин (Добрич), 1973, 143 – 167./L. Bobcheva. Kasnorimska banya na nos Kaliakra. – Izvestia na Okrazhnia istoricheski muzey i Istoricheskoto druzhestvo gr. Tolbuhin, t. 1. Tolbuhin (Dobrich), 1973, 143 – 167.

Божилов 1990: Ив. Божилов. Карвуна – твърдина на средновековна България. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 6 – 24./Iv. Bozhilov. Karvuna – tvardina na srednevekovna Bulgaria. – V: Balchik – drevnost i savremie. Dobrich, 1990, 6 – 24.

Василев 1980: В. Василев. Средновековната крепост на нос Чиракман. – В: Средновековният български град. София, 1980, 305 – 307./V. Vasilev. Srednevekovnata krepost na nos Chirakman. – V: Srednevekovniyat balgarski grad. Sofia, 1980, 305 – 307.

Василева, Бонев, Маджаров, Гатев 2017: Е. Василева, В. Бонев, К. Маджаров, †Й. Гатев. Археологическо проучване на нос Чиракман, община Каварна. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 591 – 594./E. Vasileva, V. Bonev, K. Madzharov, †Y. Gatev. Arheologicheskoto prouchvane na nos Chirakman, obshtina Kavarna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g. Sofia, 2017, 591 – 594.

Василева, Димитрова, Петрунов 2016: Е. Василева, Я. Димитрова, Ф. Петрунов. Археологическо проучване на крепостта Калиакра, вътрешен град. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 727 – 731./E. Vasileva, Ya. Dimitrova, F. Petrunov. Arheologicheskoto prouchvane na krepostta Kaliakra, vatreshen grad. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g. Sofia, 2016, 727 – 731.

Василева, Димитрова, Петрунов 2017: Е. Василева, Я. Димитрова, Ф. Петрунов. Археологическо проучване на антична и средновековна крепост Калиакра, вътрешен град. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 587 – 591./E. Vasileva, Ya. Dimitrova, F. Petrunov. Arheologicheskoto prouchvane na antichna i srednevekovna krepost Kaliakra, vatreshen grad. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g. Sofia, 2017, 587 – 591.

Герасимов 1936: Т. Герасимов. Монети на деспот Яков Светослав. – Годишник на народния музей, VI, 1932 – 1934 (1936), 245 – 249./T. Gerasimov. Moneti na despot Yakov Svetoslav. – Godishnik na narodnia muzey, VI, 1932 – 1934 (1936), 245 – 249.

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Калиакра. – В: А. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Български средновековни градове и крепости, т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 246 – 271./V. Gyuzelev. Kaliakra. – V: A. Kuzev, V. Gyuzelev (sast.). Balgarski srednevekovni gradove i kreposti, t. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Varna, 1981, 246 – 271.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). София, 1995. /V. Gyuzelev. Ochertsi varhu istoriyata na Balgarskia severoiztok i Chernomoriето (kraya na XII – nachaloto na XV v.). Sofia, 1995.

Гюзелев 2004: В. Гюзелев. Добруджа от края на XII до XV век. – В: История на Добруджа, т. 2. Велико Търново, 2004, 300 – 315. /V. Gyuzelev. Dobrudzha ot kraya na XII do XV vek. – V: Istorija na Dobrudzha, t. 2. Veliko Tarnovo, 2004, 300 – 315.

Джингов 1971: Г. Джингов. Водач за Калиакра. София, 1971. /G. Dzhingov. Vodach za Kaliakra. Sofia, 1971.

Джингов 1981: Г. Джингов. Калиакра през старобългарската епоха (VII – XI в.). – ИИМ-В, XVII (XXXII), 1981, 29 – 41. /G. Dzhingov. Kaliakra prez starobalgarskata epoha (VII – XI v.). – INM-V, XVII (XXXII), 1981, 29 – 41.

Джингов, Балканска, Йосифова 1990: Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова. Калиакра, т. 1. Крепостно строителство. София, 1990. /G. Dzhingov, A. Balkanska, M. Yosifova. Kaliakra, t. 1. Krepostno stroitelstvo. Sofia, 1990.

Димитров 1979: Б. Димитров. Българските пристанища в XIII и XIV в. според два средновековни портолана. – Археология, XXI, 1, 1979, 21 – 28. /B. Dimitrov. Balgarskite pristanishta v XIII i XIV v. spored dva srednovekovni portolana. – Arheologia, XXI, 1, 1979, 21 – 28.

Димитров 1982: М. Димитров. Преглед върху монетната циркулация в Дионисополис през ранното средновековие (VI – XI в.). – Нумизматика, XVI, 1, 1982, 33 – 40. /M. Dimitrov. Pregled varhu monetnata tsirkulatsia v Dionisopolis prez rannoto srednovekovie (VI – XI v.). – Numizmatika, XVI, 1, 1982, 33 – 40.

Димитров 1990: М. Димитров. Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 25 – 48. /M. Dimitrov. Ukrepleniyata na Dionisopolis-Karvuna. – V: Balchik – drevnost i savremie. Dobrich, 1990, 25 – 48.

Димитров 1995: М. Димитров. Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на Северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. – В: Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. International symposium, Dobrich / 1993 (= Сб. Добруджа, 12, 1995), 173 – 179. /M. Dimitrov. Monetite ot Dionisopolis-Karvuna: izvor za administrativnata, politicheskata i stopanskata istoria na Severozapadnoto Chernomorie ot IV v. pr. Hr. do sredata na XV vek. – V: Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. International symposium, Dobrich / 1993 (= Sb. Dobrudzha, 12, 1995), 173 – 179.

Димова 2006: Ст. Димова. Монетосеченето на цар Мицо Асен в Месемврия и някои спорни въпроси около личността му. – ИМЮИБ, XXII, 2006, 163 – 181. /St. Dimova. Monetosecheneto na tsar Mitso Asen v Mesemvria i nyakoi sporni vaprosi okolo lichnostta mu. – IMYUB, XXII, 2006, 163 – 181.

Дочев 1980: К. Дочев. Монетосеченето на деспот Яков Светослав. – Нумизматика, XIV, 1980, 1, 3–8./К. Dochev. Monetosecheneto na despot Yakov Svetoslav. – Numizmatika, XIV, 1980, 1, 3–8.

Дочев 1982: К. Дочев. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, XVI, 1982, 2, 3–19./К. Dochev. Hronologia na monetosecheneto na tsar Konstantin Asen (1257–1277). – Numizmatika, XVI, 1982, 2, 3–19.

Дочев 1989: К. Дочев. Иконографски и хронологични уточнения за няколко български монетосечения от XIV в. – Нумизматика, XXII, 1989, 1, 14–22./К. Dochev. Ikonografski i hronologichni utochnenia za nyakolko balgarski monetosechenia ot XIV v. – Numizmatika, XXII, 1989, 1, 14–22.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992./К. Dochev. Moneti i parichno obrashtenie v Tarnovo XII–XIV v. Veliko Tarnovo, 1992.

Дочев 2003: К. Дочев. Български средновековни монети XIII–XV в. Велико Търново, 2003. К. Dochev. Balgarski srednovekovni moneti XIII–XV v. Veliko Tarnovo, 2003.

Дочев 2005: К. Дочев. Нови варианти медни монети на цар Теодор Светослав (1301–1322). – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. Велико Търново, 2005, 172–177. /К. Dochev. Novi varianti medni moneti na tsar Teodor Svetoslav (1301–1322). – V: Monetite i banknotite – vazmozhnii prochiti. Yubileen sbornik v chest na st.n.s. d-r Hristo Haritonov. Veliko Tarnovo, 2005, 172–177.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV в. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009./К. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti XIII–XIV v. Tipove, varianti, tseni. Veliko Tarnovo, 2009.

Дочев 2014: К. Дочев. Колективна находка от български и византийски корубести медни монети (60-те години на XIII в.) от района а р. Росица, община Павликени, област Велико Търново. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 10, 2014, 183–199, табла XIX–XXXII./К. Dochev. Kolektivna nahodka ot balgarski i vizantiyski korubesti medni moneti (60-te godini na XIII v.) ot rayona a r. Rositsa, obshtina Pavlikeni, oblast Veliko Tarnovo. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 10, 2014, 183–199, tabla XIX–XXXII.

Дочев 2017: К. Дочев. Монети на византийската фамилия Палеолози в паричното обращение на българската държава 1259–1396. Велико Търново, 2017. /К. Dochev. Moneti na vizantiyskata familia Paleoloji v parichното obrashtenie na balgarskata darzhava 1259–1396. Veliko Tarnovo, 2017.

Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975: Цв. Дремсизова-Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975. /Tsv. Dremsizova-Nelchinova, V. Antonova. Katalog na arheologichesките pametnitsi v Shumenski okrag. Sofia, 1975.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006./Zh. Zhekova. Moneti i monetno obrashtenie v srednovekovnia Shumen. Sofia, 2006.

Жекова 2012: Ж. Жекова. Колективна находка с билонови скифати на Константин Асен (1257 – 1277) от околностите на Велики Преслав. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, 97 – 105, табла VII – XII./Zh. Zhekova. Kolektivna nahodka s bilonovi skifati na Konstantin Asen (1257 – 1277) ot okolnostite na Veliki Preslav. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 8, 2012, 97 – 105, tabla VII – XII.

Златарски 1994: В. Златарски. Притурка № 7. Михаил Глава Тарханиот и поемата на Мануила Фил за неговите подвизи. – В: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, том 3. Второ българско царство. България при Асеневици (1187 – 1280). София, 1994 (второ фототипно издание), 603 – 605./V. Zlatarski. Priturka № 7. Mihail Glava Tarhaniot i poemata na Manuila Fil za negovite podvizi. – V: V. Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove, tom 3. Vtoro balgarsko tsarstvo. Bulgaria pri Asenevtsi (1187 – 1280). Sofia, 1994 (vtoro fototipno izdanie), 603 – 605.

Йорданов 1981: Ив. Йорданов. Монетосеченето на Мичо Асен (1256 – 1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, XV, 1981, 4, 21 – 42./Iv. Yordanov. Monetosecheneto na Micho Asen (1256 – 1263) vav Veliki Preslav. – Numizmatika, XV, 1981, 4, 21 – 42.

Йорданов 1982: Ив. Йорданов. Монети от Чиракман. – В: Чиракман, Карвуна, Каварна. София, 1982, 57 – 59./Iv. Yordanov. Moneti ot Chirakman. – V: Chirakman, Karvuna, Kavarna. Sofia, 1982, 57 – 59.

Йорданов 1984: Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в Средновековна България 1081 – 1261. София, 1984./Iv. Yordanov. Moneti i monetno obrashtenie v Srednovekovna Bulgaria 1081 – 1261. Sofia, 1984.

Йорданов 1990: Ив. Йорданов. Нумизматичната колекция на археологически музей Балчик – исторически извор за историята на града и околността. – В: Балчик – древност и съвремие. Добрич, 1990, 49 – 55./Iv. Yordanov. Numizmatichnata kolektsia na arheologicheski muzey Balchik – istoricheski izvor za istoriyata na grada i okolnostta. – V: Balchik – drevnost i savremie. Dobrich, 1990, 49 – 55.

Йорданов 2014: Ив. Йорданов. Сякъл ли е монети Тодор (Петър), братът на Асен. – В: Историкии, т. 7. Шумен, 2014, 67 – 86./Iv. Yordanov. Syakal li e moneti Todor (Petar), bratat na Asen. – V: Istorikii, t. 7. Shumen, 2014, 67 – 86.

Йорданов 1998: Ст. Йорданов. Средновековните монети в Русенско. – В: Монети от Русенския край. Русе, 1998, 88 – 120./St. Yordanov. Srednovekovnite moneti v Rusensko. – V: Moneti ot Rusenskia kray. Ruse, 1998, 88 – 120.

Йосифова, Петрунова 2005: М. Йосифова, Б. Петрунова. Археологически проучвания на нос Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 308 – 309./M. Yosifova, B. Petrunova. Arheologicheski prouchvania na nos Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2004 g. Sofia, 2005, 308 – 309.

Йотов 2000: В. Йотов. Листовидни ажурни амулети от XI в. – Плиска-Преслав. Т. 8, 2000, 242–246./V. Yotov. Listovidni azhurni amuleti ot XI v. – Pliska-Preslav. T. 8, 2000, 242–246.

Йотов 2004: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (1). – В: Acta Musei Varnaensis, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. Международна кон-ференция, Варна, 12–15 септември 2001. Варна, 2004, 312–342./V. Yotov. Arheologicheski prinosi kam istoriyata na Varna prez srednovekoviето (1). – V: Acta Musei Varnaensis, II. Numizmatichni i sfragistichni prinosi kam istoriyata na zapadnoto Chernomorie. Mezhdunarodna konferentsia, Varna, 12–15 septemvri 2001. Varna, 2004, 312–342.

Колева, Кирилов, Енчева 2017: Р. Колева, Ч. Кирилов, Р. Енчева. Късноантична средновековна крепост в кв. „Хоризонт“, гр. Балчик. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 584–587./R. Koleva, Ch. Kirilov, R. Encheva. Kasnoantichna i srednovekovna krepost v kv. „Horizont“, gr. Balchik. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g. Sofia, 2017, 584–587.

Кузев 1981a: Ал. Кузев. Крана и Кастрици. – В: А. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Български средновековни градове и крепости, т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 286–292./Al. Kuzev. Kranea i Kastritsi. – V: A. Kuzev, V. Gyuzelev (sast.). Balgarski srednovekovni gradove i kreposti, t. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Varna, 1981, 286–292.

Кузев 1981б: Ал. Кузев. Галата. – В: А. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Български средновековни градове и крепости, т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 311–315./Al. Kuzev. Galata. – V: A. Kuzev, V. Gyuzelev (sast.). Balgarski srednovekovni gradove i kreposti, t. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Varna, 1981, 311–315.

Кузев, Гюзелев 1981: Ал. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Български средновековни градове и крепости, т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981./Al. Kuzev, V. Gyuzelev (sast.). Balgarski srednovekovni gradove i kreposti, t. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Varna, 1981.

Лазаренко 2005: Иг. Лазаренко. Находка от средновековни сребърни монети от Варна. – В: Acta Musei Varnaensis, III–1. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна, 12–14 септември 2002. Варна, 2005, 215–238./Ig. Lazarenko. Nahodka ot srednovekovni srebarni moneti ot Varna. – V: Acta Musei Varnaensis, III–1. Balgarskite zemi prez Srednovekoviето (VII–XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev, Varna, 12–14 septemvri 2002. Varna, 2005, 215–238.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей) (= Нумизматични проучвания и материали, 3, 1997 (авторска поредица)). Велико Търново, 2001./L.

Lazarov. Danni za monetnata tsirkulatsia na Provadiyskata krepost (po materiali ot Dalgopolskia muzey) (= Numizmatichni prouchvania i materiali, 3, 1997 (avtorska poreditsa)). Veliko Tarnovo, 2001.

Лазаров 2004а: Л. Лазаров. Монети на Златната Орда от фонда на Дългополския и Провадийския музеи. (= Нумизматични проучвания и материали, 5, 1999 (авторска поредица)). Велико Търново, 2004, 3–11./L. Lazarov. Moneti na Zlatnata Orda ot fonda na Dalgopolskia i Provadiyskia muzei. (= Numizmatichni prouchvania i materiali, 5, 1999 (avtorska poreditsa)). Veliko Tarnovo, 2004, 3–11.

Лазаров 2004б: Л. Лазаров. Няколко монети на Златната Орда от фонда на Археологически музей – Варна. – В: Acta Musei Varnaensis, II. Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12–15 септември 2001. Варна, 2004, 369–378./L. Lazarov. Nyakolko moneti na Zlatnata Orda ot fonda na Arheologicheski muzey – Varna. – V: Acta Musei Varnaensis, II. Numizmatichni i sfragistichni prinosi kam istoriyata na zapadnoto Chernomorie. Mezhdunarodna konferentsia, Varna, 12–15 septemvri 2001. Varna, 2004, 369–378.

Лазаров 2008: Л. Лазаров. Непубликувани джучидски монети от фонда на варненския Археологически музей. – В: Acta Musei Varnaensis, VII/1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев, Варна, 15–17 септември, 2005. Варна, 2008, 403–422./L. Lazarov. Nepublikuvani dzhuchidski moneti ot fonda na varnenskia Arheologicheski muzey. – V: Acta Musei Varnaensis, VII/1. Numizmatichni, sfragistichni i epigrafski prinosi kam istoriyata na Chernomorskoto kraybrezhie. Mezhdunarodna konferentsia v pamet na st.n.s. Milko Mirchev, Varna, 15–17 septemvri, 2005. Varna, 2008, 403–422.

Лазаренко, Мирчева, Добрев 2007: Иг. Лазаренко, Е. Мирчева, Д. Добрев. Археологически проучвания на надгробна могила при с. Божурец, община Каварна, през 2006 г. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 326–329./Ig. Lazarenko, E. Mircheva, D. Dobrev. Arheologicheski prouchvania na nadgrobna mogila pri s. Bozhurets, obshtina Kavarna, prez 2006 g. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g. Sofia, 2007, 326–329.

Лебедев 1990: В. П. Лебедев. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода. – В: Нумизматические исследования по истории Юго-восточной Европы. Кишинев, 1990, 139–156./V. P. Lebedev. Simvolika i iazyk monet Kryma zolotoordynskogo perioda. – V: Numizmaticheskie issledovaniia po istorii Iugovostochnoi Evropy. Kishinev, 1990, 139–156.

Лишев 1958: Стр. Лишев. За проникването и ролята на парите във феодална България. София, 1958./Str. Lishev. Za pronikvaneto i rolyata na parite vav feodalna Bulgaria. Sofia, 1958.

Манолова-Войкова 2015: М. Манолова-Войкова. Вносна керамика от селището върху хълма „Джани Баир“ в гр. Балчик. – Добруджа, 30, 2015, 411–434./

М. Manolova-Voykova. Vnosna keramika ot selishteto varhu halma „Dzhani Bair“ v gr. Balchik. – Dobrudzha, 30, 2015, 411 – 434.

Мирчев, Тончева, Димитров 1962: М. Мирчев, Г. Тончева, Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. – Известия на Варненското археологическо дружество, т. XIII, 1962, 21 – 109. /M. Mirchev, G. Toncheva, D. Dimitrov. Bizone-Karvuna. – Izvestia na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo, t. XIII, 1962, 21 – 109.

Митев 2011: Н. Митев. Още веднъж за монетосеченето на Мичо Асен. – В: Историкии, т. 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Шумен, 2011, 207 – 211. /N. Mitev. Oshte vednazh za monetosecheneto na Micho Asen. – V: Istorikii, t. 4. Nauchni izsledvania v chest na prof. din Ivan Karayotov po sluchay negovata 70-godishnina. Shumen, 2011, 207 – 211.

Павлов, Атанасов 1994: Пл. Павлов, Г. Атанасов. Преминаването на татарската армия през България (1241 – 1242 г.). – ВИСб, 1, 1994, 5 – 20. /Pl. Pavlov, G. Atanasov. Preminavaneto na tatarskata armia prez Bulgaria (1241 – 1242 g.). – VISb, 1, 1994, 5 – 20.

Павлов, Тютюнджиев 1995: П. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.). Велико Търново, 1995. /P. Pavlov, Iv. Tyutyundzhiev. Balgarite i osmanskoto zavoevanie (kraya na XIII – sredata na XV v.). Veliko Tarnovo, 1995.

Павлова 2007: В. Павлова. Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Археологически музей – Варна, 1 юни – 30 септември 2007. Варна, 2007. /V. Pavlova. Sakrovishtata na Srednovekovna Bulgaria. Katalog na izlozhba. Arheologicheskii muzey – Varna, 1 yuni – 30 septemvri 2007. Varna, 2007.

Парушев 1990: В. Парушев. Средновековни монети от Калиакра. – ИНМ-В, XXVI (XLI), 1990, 141 – 147. /V. Parushev. Srednovekovni moneti ot Kaliakra. – INM-V, XXVI (XLI), 1990, 141 – 147.

Парушев 2015: В. Парушев. Новонамерени средновековни монети от Южна Добруджа (VII – XV в.). – Добруджа, т. 30, 2015, 107 – 148. /V. Parushev. Novonamereni srednovekovni moneti ot Yuzhna Dobrudzha (VII – XV v.). – Dobrudzha, t. 30, 2015, 107 – 148.

Пенчев 1985: Вл. Пенчев. Опит за уточняване на датировката на монетосеченията на Мицо и Яков Светослав. – Нумизматика, XIX, 1985, 2, 20 – 24. /Vl. Penchev. Opit za utochnyavane na datirovkata na monetosecheniyata na Mitso i Yakov Svetoslav. – Numizmatika, XIX, 1985, 2, 20 – 24.

Пенчев 1990: Вл. Пенчев. Средновековни български монети. – В: Й. Юркова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990. /Vl. Penchev. Srednovekovni balgarski moneti. – V: Y. Yurukova, Vl. Penchev. Balgarski srednovekovni pechati i moneti. Sofia, 1990.

Пенчев 1999: Вл. Пенчев. Колективна находка с медни монети на деспот Яков Светослав. – Нумизматика и сфрагистика, VI, 1999, 2, 89 – 102. /Vl. Penchev.

Kolektivna nahodka s medni moneti na despot Yakov Svetoslav. – Numizmatika i sfragistika, VI, 1999, 2, 89 – 102.

Пенчев 2003а: Вл. Пенчев. Колективна находка от медни (билонови) скифати от първата половина на XIII в., намерена край Петрич. София, 2003./VI. Penchev. Kolektivna nahodka ot medni (bilonovi) skifati ot parvata polovina na XIII v., namerena kray Petrich. Sofia, 2003.

Пенчев 2003б: Вл. Пенчев. Колективна находка от медни (билонови) монети от XIII–XIV в. от Видин. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 129–159, табла XXXVI–LXXI./VI. Penchev. Kolektivna nahodka ot medni (bilonovi) moneti ot XIII–XIV v. ot Vidin. – Numizmatika i epigrafika, 1, 2003, 129–159, tabla XXXVI–LXXI.

Пенчев 2005: Вл. Пенчев. Монети на деспот Яков Светослав, намерени при археологически разкопки в Силистра. – ИИМ-В, XXXVIII–XXXIX (LIII–LIV), 2005, 417–424./VI. Penchev. Moneti na despot Yakov Svetoslav, namereni pri arheologicheski razkopki v Silistra. – INM-V, XXXVIII–XXXIX (LIII–LIV), 2005, 417–424.

Пенчев 2010: Вл. Пенчев. Нови четири монети на деспот Яков Светослав, намерени при археологически разкопки в Силистра. – ИНИМ, XXII. София, 2010, 102–105./VI. Penchev. Novi chetiri moneti na despot Yakov Svetoslav, namereni pri arheologicheski razkopki v Silistra. – INIM, XXII. Sofia, 2010, 102–105.

Петрунова 2006: Б. Петрунова. Проучвания на нос Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 359./В. Petrunova. Prouchvania na nos Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2005 g. Sofia, 2006, 359.

Петрунова 2007а: Б. Петрунова. Нови археологически данни за крепостта Калиакра. – В: Каварна – средище на българския североизток. Сборник доклади от научна конференция, Каварна, 2007. Велико Търново, 2008, 126–139./В. Petrunova. Novi arheologicheski danni za krepostta Kaliakra. – V: Kavarna – sredishte na balgarskia severoiztok. Sbornik dokladi ot nauchna konferentsia, Kavarna, 2007. Veliko Tarnovo, 2008, 126–139.

Петрунова 2007б: Б. Петрунова. Археологически проучвания в сектор Предградие на крепостта Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 561–563./В. Petrunova. Arheologicheski prouchvania v sektor Predgradie na krepostta Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g. Sofia, 2007, 561–563.

Петрунова 2008: Б. Петрунова. Археологически разкопки в НАР „Калиакра“. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 571–574./В. Petrunova. Arheologicheski razkopki v NAR „Kaliakra“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2007 g. Sofia, 2008, 571–574.

Петрунова 2014а: Б. Петрунова. Църквата „Св. Богородица“ в крепостта Калиакра. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та го-

дишна на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. В. Търново, 2014, 501 – 517. /B. Petrunova. Tsarkvata „Sv. Bogoroditsa“ v krepostta Kaliakra. – V: Srednovkovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. V. Tarnovo, 2014, 501 – 517.

Петрунова 2014б: Б. Петрунова. Реликвите на Калиакра. Добрич, 2014./B. Petrunova. Relikvite na Kaliakra. Dobrich, 2014.

Петрунова, Василева 2009: Б. Петрунова, Е. Василева. Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2008, 648 – 560./B. Petrunova, E. Vasileva. Arheologicheski prouchvania v NAR „Kaliakra“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g. Sofia, 2008, 648 – 560.

Петрунова, Василева 2018: Б. Петрунова, Е. Василева. НАР „Калиакра“. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 516 – 518./B. Petrunova, E. Vasileva. NAR „Kaliakra“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017 g. Sofia, 2018, 516 – 518.

Петрунова и др. 2010: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 535 – 537./B. Petrunova, E. Vasileva, Ya. Dimitrova. Arheologicheski prouchvania v NAR „Kaliakra“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g. Sofia, 2010, 535 – 537.

Петрунова и др. 2011: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Археологически проучвания на крепостта Калиакра през 2010 година. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 474 – 476./B. Petrunova, E. Vasileva, Ya. Dimitrova. Arheologicheski prouchvania na krepostta Kaliakra prez 2010 godina. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g. Sofia, 2011, 474 – 476.

Петрунова и др. 2012: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Църква №2 на Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 455 – 457./B. Petrunova, E. Vasileva, Ya. Dimitrova. Tsarkva № 2 na Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g. Sofia, 2012, 455 – 457.

Петрунова и др. 2013: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова. Разкопки във вътрешния град на Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 421 – 424./B. Petrunova, E. Vasileva, Ya. Dimitrova. Razkopki vav vatreshnia grad na Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2012 g. Sofia, 2013, 421 – 424.

Петрунова и др. 2014: Б. Петрунова, Е. Василева, Я. Димитрова-Тасева. Разкопки във вътрешния град на Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 536 – 537./B. Petrunova, E. Vasileva, Ya. Dimitrova-Taseva. Razkopki vav vatreshnia grad na Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2013 g. Sofia, 2014, 536 – 537.

Петрунова и др. 2015: Б. Петрунова, Ф. Петрунов, Е. Василева. Разкопки във вътрешния град Калиакра. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 684 – 686./B. Petrunova, F. Petrunov, E. Vasileva. Razkopki vav vatreshnia grad Kaliakra. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g. Sofia, 2015, 684 – 686.

Плетньов 2006: В. Плетньов. Крепостта Кастрици (предварително съобщение). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 451 – 464./V. Pletnyov. Krepostta Kastritsi (predvaritelno saobshtenie). – V: Tangra. Sbornik v chest na 70-godishninata na akad. Vasil Gyuzelev. Sofia, 2006, 451 – 464.

Плетньов 2007: В. Плетньов. Кулата на средновековната крепост Кастрици в Евксиноград. – ИИМ-В, XLI (LVI), 2007, 81 – 96./V. Pletnyov. Kulata na srednovekovnata krepost Kastritsi v Evksinograd. – INM-V, XLI (LVI), 2007, 81 – 96.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Средновековна Варна (XIII – началото на XV в.) – В: 10 книги за Варна, 2007. Варна, 2008, 9 – 54./V. Pletnyov. Srednovekovna Varna (XIII – nachaloto na XV v.) – V: 10 knigi za Varna, 2007. Varna, 2008, 9 – 54.

Плетньов 2009: В. Плетньов. Забравеното пристанище Кастрици. – Будител, юли–септември, 2009, 31 – 38./V. Pletnyov. Zabravenoto pristanishte Kastritsi. – Buditel, yuli–septemvri, 2009, 31 – 38.

Плетньов 2012: В. Плетньов. Варна през средновековието (VII – XIV). – В: В. Плетньов, Ив. Русев. История на Варна, т. II. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна, 2012./V. Pletnyov. Varna prez srednovekoviето (VII – XIV). – V: V. Pletnyov, Iv. Rusev. Istoria na Varna, t. II. Srednovekovie i Vazrazhdane (VII v. – 1878 g.). Varna, 2012.

Плетньов 2018: В. Плетньов. Градът Карвуна? (Извори и археология). – В: Приноси към българската археология, т. VIII. София, 2018, 21 – 32./V. Pletnyov. Gradat Karvuna? (Izvori i arheologia). – V: Prinosi kam balgarskata arheologia, t. VIII. Sofia, 2018, 21 – 32.

Плетньов, Стефанова, Вълчев 2007: В. Плетньов, А. Стефанова, М. Вълчев. Крепостта Кастрици (предварително съобщение). – В: Каварна – средище на българския Североизток. Сборник доклади от научна конференция, Каварна, 2007. Велико Търново, 2008, 112 – 125./V. Pletnyov, A. Stefanova, M. Valchev. Krepostta Kastritsi (predvaritelno saobshtenie). – V: Kavarna – sredishte na balgarskia Severoiztok. Sbornik dokladi ot nauchna konferentsia, Kavarna, 2007. Veliko Tarnovo, 2008, 112 – 125.

Плетньов и др. 2005: В. Плетньов, П. Георгиев, Хр. Кузов, Иг. Лазаренко, А. Стефанова. Разкопки на късноантичната и средновековна крепост Кастрици, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 203 – 206./V. Pletnyov, P. Georgiev, Hr. Kuzov, Ig. Lazarenko, A. Stefanova. Razkopki na kasnoantichnata i srednovekovna krepost Kastritsi, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2004 g. Sofia, 2005, 203 – 206.

Плетньов и др. 2006: В. Плетньов, П. Георгиев, Хр. Кузов, А. Стефанова. Късно-антична и средновековна крепост „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 363 – 365./V. Pletnyov, P. Georgiev, Hr. Kuzov, A. Stefanova. Kasnoantichna i srednovekovna krepost „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2005 g. Sofia, 2006, 363 – 365.

Плетньов и др. 2007: В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта Кастрици, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 563 – 567./V. Pletnyov, Hr. Kuzov, A. Stefanova. Arheologicheski razkopki na krepostta Kastritsi, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2006 g. Sofia, 2007, 563 – 567.

Плетньов и др. 2009: В. Плетньов, Хр. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 657 – 661./V. Pletnyov, Hr. Kuzov, A. Stefanova. Arheologicheski razkopki na krepostta „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g. Sofia, 2009, 657 – 661.

Плетньов и др. 2010: В. Плетньов, Хр. Кузов, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 532 – 535./V. Pletnyov, Hr. Kuzov, Ig. Lazarenko, Pr. Peev. Arheologicheski razkopki na krepostta „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 g. Sofia, 2010, 532 – 535.

Плетньов и др. 2011: В. Плетньов, М. Манолова-Войкова, Пр. Пеев, Иг. Лазаренко. Крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ – Варна, 2010 г. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 471 – 474./V. Pletnyov, M. Manolova-Voykova, Pr. Peev, Ig. Lazarenko. Krepostta „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna, 2010 g. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2010 g. Sofia, 2011, 471 – 474.

Плетньов и др. 2012: В. Плетньов, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Средновековната крепост „Кастрици“. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 457 – 460./V. Pletnyov, Ig. Lazarenko, Pr. Peev. Srednovekovnata krepost „Kastritsi“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2011 g. Sofia, 2012, 457 – 460.

Плетньов и др. 2013: В. Плетньов, Пр. Пеев, Иг. Лазаренко. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, „Евксиноград“ – Варна. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 419 – 421./V. Pletnyov, Pr. Peev, Ig. Lazarenko. Arheologicheski razkopki na krepostta „Kastritsi“, „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2012 g. Sofia, 2013, 419 – 421.

Плетньов и др. 2014: В. Плетньов, М. Манолова, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“ –

Варна. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 539 – 541./V. Pletnyov, M. Manolova, Ig. Lazarenko, Pr. Peev. Arheologicheski razkopki na krepostta „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“ – Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2013 g. Sofia, 2014, 539 – 541.

Плетньов и др. 2015: В. Плетньов, М. Манолова-Войкова, Иг. Лазаренко. Археологическо проучване на крепостта Кастрици, Евксиноград. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 678 – 681./V. Pletnyov, M. Manolova-Voykova, Ig. Lazarenko. Arheologicheskoto prouchvane na krepostta Kastritsi, Evksinograd. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g. Sofia, 2015, 678 – 681.

Плетньов и др. 2016: В. Плетньов, М. Манолова, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Средновековна крепост „Кастрици“. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 725 – 727./V. Pletnyov, M. Manolova, Ig. Lazarenko, Pr. Peev. Srednovekovna krepost „Kastritsi“. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 g. Sofia, 2016, 725 – 727.

Плетньов и др. 2017: В. Плетньов, М. Манолова, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Крепостта Кастрици, резиденция Евксиноград. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 594 – 597./V. Pletnyov, M. Manolova, Ig. Lazarenko, Pr. Peev. Krepostta Kastritsi, rezidentsia Evksinograd. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2016 g. Sofia, 2017, 594 – 597.

Плетньов и др. 2018: В. Плетньов, М. Манолова-Войкова, Иг. Лазаренко. Археологически разкопки на крепост „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2017, 524 – 527./V. Pletnyov, M. Manolova-Voykova, Ig. Lazarenko. Arheologicheski razkopki na krepost „Kastritsi“, rezidentsia „Evksinograd“, Varna. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2017 g. Sofia, 2017, 524 – 527.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица, т. 1. Средновековния град. Велико Търново, 2015./D. Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania v yuzhnia sektor na Trapezitsa, t. 1. Srednovekovnia grad. Veliko Tarnovo, 2015.

Радусhev, Жеков 1999: А. Радусhev, Г. Жеков. Каталог на българските средновековни монети IX – XV в. София, 1999./A. Radushev, G. Zhekov. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti IX – XV v. Sofia, 1999.

Соколова 1974: И. В. Соколова. Трапезунтские аспры и кирманеули с именами Мануила I и Иоанна II Комнинов. – Нумизматика и эпиграфика (Москва), 11, 1974, 129 – 143./I. V. Sokolova. Trapezuntskie aspry i kirmaneuli s imenami Manuila I i Ioanna II Komninov. – Numizmatika i epigrafika (Moskva), 11, 1974, 129 – 143.

Сотиров 1993: Ив. Сотиров. Средновековният град Карвуна – възникване и местонахождение. – Годишник на Националния археологически музей, IX, 1993, 169 – 187./Iv. Sotirov. Srednovekovniyat grad Karvuna – vaznikvane i mestonahozhdenie. – Godishnik na Natsionalnia arheologicheski muzey, IX, 1993, 169 – 187.

Сотиров 1997: Ив. Сотиров. Добруджанската столица Карвуна през XII – XIV в. – Годишник на Националния археологически музей, X, 1997, 105 – 136./Iv. Sotirov. Dobrudzhanskata stolitsa Karvuna prez XII – XIV v. – Godishnik na Natsionalnia arheologicheski muzey, X, 1997, 105 – 136.

Сотиров 2004: Ив. Сотиров. Монетосеченето на цар Мичо (Миче) – „Симеона цара“ и събитията в България през 1256 – 1263 г. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 117 – 136, табла XXIII – XXIV./Iv. Sotirov. Monetosecheneto na tsar Micho (Miche) – „Simeona tsara“ i sabitiyata v Bulgaria prez 1256 – 1263 g. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 1, 2004, 117 – 136, tabla XXIII – XXIV.

Сотиров 2006: Ив. Сотиров. Монетосеченето на деспот Яков Светослав и българо-унгарските отношения през третата четвърт на XIII в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3.1, 2006, 215 – 238, табла XXIV – XXX./Iv. Sotirov. Monetosecheneto na despot Yakov Svetoslav i balgaro-ungarskiate otnoshenia prez tretata chetvart na XIII v. – Numizmatika, sfragistika i epigrafika, 3.1, 2006, 215 – 238, tabla XXV – XXX.

Тодорова 1981: Е. Тодорова. Вичина. – В: А. Кузев, В. Гюзелев (съст.). Български средновековни градове и крепости, т. 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981, 218 – 228./E. Todorova. Vichina. – V: A. Kuzev, V. Gyuzelev (sast.). Balgarski srednovekovni gradove i kreposti, t. 1. Gradove i kreposti po Dunav i Chernno more. Varna, 1981, 218 – 228.

Фърков 1982: Ю. Фърков. Архитектурно проучване на късноантичния и средновековен град. – В: Чиракман, Карвуна, Каварна. София, 1982, 53 – 55./Yu. Farkov. Arhitekturno prouchvane na kasnoantichnia i srednovekoven grad. – V: Chirakman, Karvuna, Kavarna. Sofia, 1982, 53 – 55.

Atanasov, Pavlov 1995: G. Atanasov, P. Pavlov. Sur l'itneraire de l'armée tartare a traverse de la Bulgaria du Nord et Dobrudja en 1242. – In: Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. International symposium, Dobrich / 1993 (= Сб. Добруджа, 12, 1995), 233 – 241.

Cedreni-Scylitza: Georgii Cedreni – Ioannis Scylitza. Historiarum compendium. – Извори за българската история, т. XI (= Гръцки извори за българската история, т. VI). София, 1965, 198 – 340.

Diaconu 1995: P. Diaconu. A propos des soi-disant monnaies de Jakob Sviatoslav. – In: Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. International symposium, Dobrich / 1993 (= Сб. Добруджа Sb. Dobrudzha /, 12, 1995), 242 – 256.

Georgii Pachymeris: Georgii Pachymeris. Andronicus Palaeologus. – Извори за българската история, т. XXII (= Гръцки извори за българската история, т. X). София, 1980, 183 – 217./Izvori za balgarskata istoria, t. XXII (= Gratski izvori za balgarskata istoria, t. X). Sofia, 1980, 183 – 217.

Iliescu 1977: O. Iliescu. Monede medievale și moderne descoperite la Păcuiul Lui Soare în anii 1956–1974. – Păcuiul Lui Soare, vol. II. Așezarea medievală (secolele XIII–XV). București, 1977, 148–163.

Manuel Philes: Manuel Philes. За подвизите на известния чутовен протостра-тор. – Извори за българската история, т. XXII (= Гръцки извори за българската история, т. X). София, 1980, 138–148./ Za podvizite na izvestnia chutoven protostra-tor. – Izvori za balgarskata istoria, t. XXII (= Gratski izvori za balgarskata istoria, t. X). Sofia, 1980, 138–148.

Nicetae Choniatae: Nicetae Choniatae. Historia. – Извори за българската история, т. XXV (= Гръцки извори за българската история, т. XI). София, 1983, 7–93./ Nicetae Choniatae. Historia. – Izvori za balgarskata istoria, t. XXV (= Gratski izvori za balgarskata istoria, t. XI). Sofia, 1983, 7–93.

Oberländer–Târnoveanu 1989: E. Oberländer–Târnoveanu. Monede Asanestilor in contextual circulației monetore din zone gurilor Dunarii. Răcoală și statul Asanestilor. București, 1989.

Oberländer–Târnoveanu 1990: E. Oberländer–Târnoveanu. Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea descoperit la Cernavoda (Jud. Constanța). – Cercetări numismatice, 6, 1990, 85–103.

Oberländer–Târnoveanu 1993: E. Oberländer–Târnoveanu. Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'or sur la Danube: Saqcy-Isaccea (XIIIe – XIVe siècles). – Actes du Xie Congrès International de Numismatique. Extrait du volume III. Louvain-la-Neuve, 1993, 291–304.

Seibt 2004: W. Seibt. Probleme der historischen Geographie Bulgariens im späteren Und 11. Jahrhundert – ein sigillographischer Beitrag. – Acta Musei Varnaensis, II. Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast. International Conference, Varna, September 12th–15th, 2001. Varna, 253–264.